

Тетяна Арзуманова
(Харків)

УМОВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ЕТНОРЕЛІГІЙНОЇ КУЛЬТУРИ РОСІЯНАМИ-СТАРООБРЯДЦЯМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

Досліджено досвід збереження російськими старообрядцами власної культури та релігійних традицій у Харківській губернії. З'ясовано, що репресії з боку держави та переслідування суспільством сформували особливий тип етнорелігійної культури старовірів у ХІХ ст.

Ключові слова: релігійна громада, старовіри, безпоповці, поморська згода, етнічна культура.

The Russian Old Believers maintenance of own culture and religious traditions experience in Kharkiv province is investigated. A conclusion about specific ethnic and religion Russian Old Believers culture creation was done.

Keywords: religion society, the Old Believers, the «priestless», Pomorian Agreement, ethnic culture.

Исследован опыт сохранения культуры и религиозных традиций русскими старообрядцами на Харьковщине. Сделан вывод о том, что репрессии со стороны государства и преследования обществом сформировали особый вид этнорелигиозной культуры староверов в ХІХ в.

Ключевые слова: религиозная община, староверы, безпоповцы, поморское согласие, этническая культура.

Дослідження культури старообрядців є важливим фактором вивчення історії російського населення в Україні. В історії Слобожанщини старовіри відіграли значну роль, вплинувши на формування унікальної субкультури російсько-українського прикордоння. Старообрядці – це російська етнічна релігійна община, самобутня культура якої значною мірою відрізнялася від культури православних росіян та українців, які мешкали на території етнічного регіону Слобожанщини.

Дослідження історії старообрядництва на Харківщині в ХІХ ст. висвітлено в працях В. Потоцького, П. Єремєєва, які певним чином зосередили свою увагу на вивченні взаємовідносин державної влади зі старообрядницькими общинами, аналізі кількісного та якісного складу цих общин [1; 3]. Звернення сучасних дослідників до соціальної історії, актуальність антропологічного підходу до вивчення явищ і подій зумовили намагання авторки розглянути умови збереження традиційної культури та прояви релігійної по-

всякденності членів старообрядницьких общин на основі аналізу архівних джерел.

На жаль, архівні джерела представлені лише документами органів влади, що здійснювали контроль та певним чином переслідували й обмежували старообрядців у реалізації їхніх релігійних потреб. Однак навіть ці джерела дозволяють сформува-ти фрагментарне уявлення про основні фактори релігійного життя представників старообрядницької общини Харківської губернії в ХІХ ст.

Протягом ХІХ ст. старообрядництво в Харківській губернії пережило декілька етапів власного розвитку, що було зумовлено державною релігійною політикою щодо старовірів. У першій половині ХІХ ст. старообрядництво певним чином розвивалося «у підпіллі» через репресивну політику царату. Особливо репресивні заходи були спрямовані проти старообрядців, які мешкали на території військових поселень. Для цього періоду були притаманні такі риси: значна частина старовірів була вимушена перейти в православ'я і відбувати всі обряди і традиції цієї церкви. Проте багато з них продовжувало таємно вивчати книжки, молитися і відбувати всі ритуали й традиції старообрядництва. Період певної лібералізації у ставленні держави до старовірів розпочався наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років і характеризувався масовим поверненням старовірів до власних релігійних традицій, відкриттям молитовних будинків, боротьбою старообрядців за розширення власних релігійних свобод.

Унікальна релігійна культура, яку зберігали старообрядці й ревно передавали з покоління в покоління, віддзеркалювалася на побуті, повсякденному житті релігійної общини, яка дуже відрізняла старообрядців від оточуючих православних. Представники органів влади, яким було доручено здійснювати контроль за існуванням релігійних общин на місцях, відзначали в рапортах і донесеннях такі «незвичні» риси старовірів, як замкнутість, закритість від суспільства, намагання триматися купи, скромність та певний аскетизм, відсутність кримінальних злочинів, невживання алкоголю, тютюну.

Навіть у ХІХ ст. сучасників вражали строгість та низка обмежень і заборон, яких суворо дотримувалися старовіри. Наприклад, старовіри дуже чітко дотри-

мувалися постів і «пісних днів» – середі та п'ятниці. У ці дні вони не тільки не їли скоромне, але й утримувалися від будь-яких розваг, інтимного життя тощо. Старовіри не відвідували весіль, днів народжень, поминок, хрестин у родинах православних через релігійну заборону їсти та пити разом з іновірцями з одного посуду. Просте спілкування з «ніконіанами» вимагало від членів старовірських общин ритуалу очищення – додаткових молитов та поклонів. Прийшовши до молитовного будинку, старовір не міг одразу переступити його поріг, якщо до цього спілкувався з православними, – треба було прочитати декілька молитов, щоб очистити себе, і лише тоді приєднуватися до колективної молитви. Згідно зі спостереженнями сучасників, старовіри були дуже щирі й завжди готові прийти на допомогу, але все це стосувалося лише їхніх одновірців: «Достаточно благодетельны, но это ограничивается только на тех, кто принадлежит к их секте» [4, арк. 37].

Сучасники відмічали, що старовіри категорично не відвідували православних церков (деякі з них – навіть за часів жорстких репресій щодо старообрядництва), а молилися у молитовних будинках – «часовнях», без традиційного вівтаря. За умови їх закриття – молилися вдома або таємно проводили колективні молитви в будинках старовірів. Службу в молитовних будинках здійснював наставник, як правило, літній чоловік, обраний релігійною громадою. Він також хрестив немовлят та відспівував небіжчиків. (Старовіри таємно проводили обряд хрещення навіть над тими немовлятами, які були охрещені православним священиком на вимогу влади. Так само і обряд відспівування померлих старовіри повторювали двічі – з православним священиком та власним наставником [4, арк. 35].) Саме наставнику старовіри сповідувалися, він мав право «накладати епітимію» – покарання за певні гріхи (додаткові молитви, поклони, дні посту). Старовіри не визнавали православних ікон («моляться лише іконам старим, вилитим із міді»). Їхня служба, що називалася «часами», проходила зранку та звечора, тривала по 4–8 годин. Традиційно це були читання Псалтиря, спів псалмів. Старообрядці співали псалми за старими церковними книжками зі спеціальною нотною системою (так звані крЮчки).

Репресії з боку держави в першій половині XIX ст. спрямовувалися на відлучення старовірів від їх традиційної релігії. Звинувачення у поширенні розколу загрожувало їм тюремним арештом, засланням. Наприклад, у 1857 році солдата у відставці Василя Філіппова засудили на один рік тюремного покарання за поширення «розколу». А державних селян Зміївського повіту Агафія Єгорова, Данила Афанасьєва, Кузьму Сєдих, Трофима Полежаєва разом із дружинами відпустили з тюрми лише за умови їх переходу в православ'я [8, арк. 15]. Щоб уникнути відбування покарання, старовіри могли перейти до православної релігії або єдиновірства (компромісний варіант існування старообрядництва – єдиновірці зберігали обряди й традиції старообрядництва, але підпорядковувалися керівництву руської православної церкви).

Через приховування старовірами власних релігійних поглядів, переходи до общин православних або єдиновірців, замовчування місцевими чиновниками реальної кількості старовірів статистика щодо їх кількості в Харківській губернії дуже сумнівна. Можна зазначити тільки те, що більшість старообрядців-безпоповців поморської згоди мешкало в повітах, а в самому Харкові здебільшого були представлені старообрядці-поповці (визнавали інститут священників). Наприклад, у першій половині 1830-х років у Харкові мешкало старовірів-поповців 206 осіб (98 чоловіків та 108 жінок) та 9 старовірів-безпоповців поморської згоди (3 чоловіки та 6 жінок), у Чугуєві – 407 чоловіків та 655 жінок, які належали до общини безпоповців поморської згоди [6, арк. 1–5]. Такий розбіг у кількості чоловіків та жінок, на нашу думку, був пов'язаний із приховуванням багатьма чоловіками-старовірами власних релігійних поглядів через більшу, порівняно з жінками, залученість до громадського життя (служба в армії та робота в цивільних установах, де явна належність до старообрядництва могла зашкодити). Жінки, які майже не брали участі у соціально-економічному житті, могли більшою мірою відкрито заявляти про власні релігійні погляди.

У повітах мешкали переважно безпоповці поморської згоди: у Зміївському повіті – 177 чоловіків та 202 жінки, у Куп'янському – 83 та 94, у Харків-

ському – 157 та 147, у Вовчанському – 473 чоловіки та 351 жінка відповідно [6, арк. 1–5]. Найбільші общини старообрядців-безпоповців були представлені в таких селах: Охоче (125 осіб), Борове (289 осіб), Тернова (83 особи), Покровка (195 осіб), Вільхуватка (529 осіб) [7, арк. 25].

Необхідність збереження релігійних традицій вимагало від старовірів готовності боротися за власні погляди, відстоювати свої інтереси. Обмеження й заборони з боку влади щодо свободи совісті частину старообрядців відштовхували від цієї громади, але інші старовіри, навпаки, ставали ще ревнішими послідовниками старообрядництва, які, навіть попри заборони влади, продовжували таємно молитися і виконувати всі обряди.

У 1826 році вийшов наказ про заборону старовірам будувати нові культові споруди, також заборонялося перебудовувати або робити ремонт у вже існуючих, побудованих до 17 вересня 1826 року [5, арк. 1]. Старообрядці зверталися до влади з проханням дозволити їм вільно відправляти обряди, молитися у молитовних будинках, що були зачинені за наказами губернатора. Так, у 1839 році старовіри слободи Уд та хутора Козачка відправили на ім'я генерала-ад'ютанта графа Строганова прохання: «находящийся при доме Логвина Гурьева моленный дом... распечатав, дозволить им свободное отправление в нем богослужений своей секты» [5, арк. 3]. Закрито молитовний будинок було саме через намагання членів общини залагодити дах: «По показаниям 12 свидетелей под присягой была возобновляема соломенная крыша в противность существующих постановлений» [5, арк. 3].

Відсутність можливості робити ремонт у молитовних будинках призводила поступово до їх фактичного знищення, що в принципі і було поставлено владою за мету. Наприклад, у 1848 році у Зміївському повіті в будинку поміщиці Філіппової «розкольницький» молитовний будинок розвалився від часу, що було дуже болісно сприйнято старовірами, які відправляли там службу [10, арк. 16].

Негативно ставилися до старовірів і православні. Через низку доносів з боку односельчан та православних священників влада дізнавалася про таємні моління, обряди старообрядців і суворо карала. Так, селянин хутора Козачка Устим Гур'єв

заявляв, що його односільчанин Макар Прокопенко хрестить малюків, нарікає їх іменами (дітей старовірів як у ХІХ, так і на початку ХХІ ст. називають суворо за Святцями згідно з днем їх народження), відправляє служби за небіжчиками. У. Гур'єв також стверджував, що під впливом М. Прокопенка і його дружина повернулася до «розкольницької» віри. Таким чином, можна спостерігати певний розкол саме у сім'ях старовірів, коли під впливом влади частина членів сімей зрікалася власної релігії, а частина продовжувала таємно (знаючи про можливість покарань) відправляти старообрядницькі культу [5, арк. 38].

За доносами односільчан арештовували старовірів, які проводили у будинках таємні колективні молитви, відправляли старообрядницькі ритуали, виховували дітей у дусі старої віри. Наприклад, до тюремного ув'язнення було засуджено Василя Філіпова, солдата у відставці, за проведення у власному будинку «раскольнических сборищ». Через місяць засудженого відпустили після того, як він пообіцяв «впередь не дозволять себе никаких действий по расколу под опасением строжайшего взыскания по законам» [13, арк. 10].

Архівні джерела містять дуже багато таких прикладів, коли через релігію виникали серйозні проблеми в родинях. Наприклад, селянин Зміївського повіту Іван Слюсарєв не дозволяв своїй дружині охрестити їхню доньку в православній церкві, бо сам був старовіром, а його дружина зреклася старої віри, перейшла в православ'я та намагалася зробити православними і своїх дітей [9, арк. 4–5].

Скасування кріпацтва «розкольники» розцінили насамперед як надання релігійних свобод. Сучасники відмічали, що саме в 1860-х роках старовіри починають відкрито заявляти про власні релігійні погляди, добиватися від влади права відправляти релігійні культу, спостерігається масове повернення до старообрядництва тих, хто під примусом переслідувань з боку влади в 1830–1850-х роках перейшов до єдиновірської або до православної церкви. Так, архівні документи зберігають значну кількість повідомлень поліції про «совратившихся в раскол» селян та жителів Харківської губернії. Однак це визначення було не зовсім правильним, бо насамперед це були не нові члени релігій-

них общин, яких «совратили» в розкол, а це були саме ті, хто відкрито заявляв про власні погляди, які приховувалися за часів гонінь.

Зростання кількості старообрядців у 1860-х роках відбувалося лише шляхом повернення до віри батьків усіх, хто відійшов від старообрядництва під впливом влади. На підтвердження цього можна навести рапорт Ізюмського повітового урядника про селян слободи Дробишевої, які в 1863 році самочинно відкрили молитовню в будинку Степана Перевишкова, де щонеділі та у святкові дні відкрито відправляли службу. Урядник зазначав, що протягом останніх десятиліть усі селяни цієї слободи таємно «придерживались раскола», проте молитовного будинку не мали, православних «не соврацали в раскол» [8, арк. 1–3]. У 1863 році старовіри слободи взагалі перестали відвідувати православну церкву, відправляти всі православні таїнства та обряди. Наприклад, Яків Перевишків у вересні 1864 року відмовився охрестити в православній церкві свою доньку. Цікавим був і той факт, що Яків народився у сім'ї православних батьків, ходив до церкви, сповідувався і причащався до 1861 року. З проголошенням маніфесту родина Перевишкових перестала виконувати всі православні таїнства та обряди [8, арк. 10]. Урядником також підкреслювалося, що впливав на місцевих «розкольників»-безпоповців їхній монастир у Чугуєві, куди направлялися для навчання дробишевські селяни: «для изучения раскольничьего богослужения в Чугуев была отправлена поселянка Улита Григорьевна Перевышкова» [8, арк. 3].

Такі випадки відмови від відвідування православної церкви, виконань таїнств та обрядів були притаманні всім селам, де мешкали старообрядці, у Харківській губернії. У 1863 році селянки слободи Наугольновки Куп'янського повіту Євдокія Алдакімова, Марія Бавикіна, Ганна та Прасковія Ляхови заявили, що «они и сами не желают и детям воспрещают исполнять обряды православной церкви, а желают исполнять обряды секты беспоповской» [9, арк. 4–5]. А їхні односільчани Ларіон Трофименко та Іван Слюсарєв заявляли, що не будуть хрестити своїх новонароджених дітей у православній церкві: «решительно объявили, что окрестят их сами по обрядам секты поморской

беспоповщини» [9, арк. 4–5]. На «увещевания» влади та православного священника вони рішуче заявляли, що зборів не припинять і «будут собираться в воскресенья и праздничные дни на молитву». А Федір Москалець, обраний наставником, вигнав зі свого будинку сільську управу, яка до цього там розміщала, та заявив про бажання перетворити свій будинок на молитовний дім.

Як ми вже зазначали, для старовірів не були притаманні агітація та пропаганда власних ідей серед православних з метою залучити їх до общини. Основним шляхом переходу православних до старообрядництва залишалися шлюби. Старовір або старовірка могли взяти шлюб лише за згодою батьків. А батьки могли благословити шлюб лише за умови, що він буде укладений з представником старої віри або з православним, який погодиться заради дружини або чоловіка перейти в старообрядництво. Наприклад, селянка Зміївського повіту Євдокія Алдакімова вийшла заміж за православного, який погодився з тим, що і він, і майбутні діти таємно перейдуть у старообрядництво поморської згоди. Протягом десятиліття жінка таємно вчила і чоловіка, і дітей основам старообрядництва, хоча діти і були хрещені у церкві, і відвідували всі служби та відправляли всі обряди. З ослабленням тиску держави на початку 1860-х років уся родина відкрито перестала ходити до церкви, а почала відправляти обряди старовірів [9, арк. 4–5].

Інша селянка з Куп'янського повіту, Євдокія Андрієва, народилася у родині православних, які не мали жодного відношення до старообрядництва. Однак дівчина вийшла заміж за старовіра, перехрестилася і заявила священнику, що більше ходити до церкви не збирається. Вона заявила, що її чоловік не забороняє їй відвідувати церкву і навіть не примушує виконувати правила беспоповців, проте вона «хочет быть в той вере, в какой будут ее дети и ее муж» [9, арк. 4–5].

У 1860-х роках старовіри відчували певні свободи щодо своєї релігії, зокрема з 1864 року їм було дозволено відкривати молитовні будинки. У 1866 році відновив свою роботу старообрядницький скит у с. Введенка в будинку відставного губернського секретаря Олександра Дамріна.

У скиті оселилося 30 монахинь, а очолив їх відставний солдат Іван Заховаєв з родини військових поселенців. За сповідання старообрядництва («за упорство в расколе») І. Заховаєв у 1833 році був відданий у солдати разом з іншими старовірами, де і прослужив до 1858 року. Відслуживши 25 років у солдатах, І. Заховаєв повернувся до Чугуєва як мученик за віру. Він мав неабияку пошану серед старовірів і був обраний наставником [12, арк. 16].

Старообрядці масово зверталися до місцевих чиновників із проханням дозволити їм також відправляти за власними традиціями і такі обряди, як хрещення дітей, похорони та вінчання. Особливою вимогою було відокремити общини старовірів від влади православних священників: «И чтобы священник в наши дела не вмешивался» [11, арк. 104]. Старовіри підкреслювали, що лояльне ставлення до них з боку держави сприятиме покращенню ставлення старообрядців до влади. Наприклад, у листі селян Борової Прохора Черкашина й Андрія Картавцева до повітової адміністрації значилося: «А если бы не было нам притеснений в вере и исполнении обрядов, то мы бы исправней взносы платили и отбывали общественные повинности, ибо мы как усердно соблюдаем законы своей веры, так и повинемся власти и соблюдаем приказания оной» [11, арк. 104–105].

Контроль за діяльністю старообрядців здійснювали як представники органів влади, так і православне духовництво. Зокрема, священники регулярно писали доноси про невиконання старовірами правил поховання (вони хоронили померлих у день смерті, а не на третій день, як цього вимагала влада) та одруження (у XIX ст., згідно із законами, хлопці могли вступати до шлюбу з 18, а дівчата – із 16 років. Такі обмеження у віці дуже дратували общину старообрядців). За словами православних священників, багато їхніх прихожан були готові перейти і навіть переходили до старообрядців через те, що «правительство не так строго преследует раскольников» [12, арк. 20]. Наприклад, старосту с. Зарожне Пилипа Каменева звинуватили в тому, що він не запобіг похоронам старовіра Андрія Голубятникова в день його смерті. На що староста заявляв, що «за ними не уследишь» [12, арк. 20].

19 липня 1866 року в слободі Ново-Миколаївка померла стара жінка, яка належала до общини безпоповців поморської згоди. Сільський священник та сільський староста наказали поховати її на третій день. Коли староста дізнався, що «розкольники» намагаються «прискорити» поховання, то він організував охорону тіла померлої. Однак «раскольники, особливо бабы, собравшись, разогнали сторожей, и похоронили тело». Син померлої «у грубій формі» порекомендував священнику, щоб він «пас свое стадо, а к ним не лез». А старості швидко поховання пояснив тим, що «теперь рабочая пора и телу нечего было залеживаться и предаваться разложению» [12, арк. 52].

Священник скаржився губернській владі, що «раскольники слободы Ново-Николаевки сделались весьма своевольными и грубыми, не боятся и не слушаются не только наставлений духовных, но даже и светских властей».

Щоб уникнути заборон щодо вікових обмежень, старообрядці укладали шлюб за межами власного села. Наприклад, священник слободи Ново-Миколаївка Куп'янського повіту у 1866 році доповідав, що «розкольники» з його приходу Авраам Гаврилов та Пантелеймон Воропоєв одружилися неповнолітніми. А при допиті вони заявляли, що начебто вінчалися в с. Ровеньки, а прізвища того, хто їх повинчав, не пам'ятають. Священник наголошував, що цей шлюб був незаконним, і його треба вважати «сводным» [12, арк. 44]. Гаврил Голубятников зі згаданої слободи одружив свого 15-річного сина, а на допиті заявив, що «в старину» всі вінчалися в 15 років і добре жили. Він також стверджував, що не пам'ятає прізвища священника, який вінчав його сина [12, арк. 48].

Таким чином, протягом ХІХ ст. старовіри Харківської губернії відчували досить високий рівень тиску з боку держави щодо релігійних поглядів. В умовах репресій, переслідувань старовіри зберігали власну релігійну ідентичність, пристосовуючись до обставин. Саме пристосування до існування в умовах репресій та гонінь як з боку держави, так і з боку православних сформувало особливий тип релігійної повсякденності старообрядців (демонстративна зовнішня й таємна, прихована). Демонстративно «для влади» старообрядці виконували всі православні традиції та

вимоги священника, однак приймали це як необхідність збереження власного життя та можливість відволікти представників влади й оточуючих від своїх справжніх релігійних уподобань. Вони намагалися приховувати власні традиції, переходили у православ'я та єдиновірство, змушені були жити за умов подвійних стандартів – відбувати православні ритуали на очах в оточуючих і таємно – власне старообрядницькі. Такі умови сприяли ще більшій замкненості, «закритості» представників релігійних общин старовірів.

До подальших перспектив дослідження історії старообрядництва Харківської губернії слід зарахувати необхідність дослідження історії взаємовідносин старообрядців із православними, вивчення історії їх повсякдення, матеріальної та духовної культури цієї общини як важливого елемента регіональної етноісторії Слобожанщини.

Література

1. *Еремеев П.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15–18.
2. *Обиченко А.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины ХІХ в.) / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7. – С. 45–48.
3. *Потоцкий В.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 65–76.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3, оп. 32, спр. 260.
5. ДАХО. – Ф. 3, оп. 123, спр. 139.
6. ДАХО. – Ф. 3, оп. 87, спр. 25.
7. ДАХО. – Ф. 3, оп. 99, спр. 327.
8. ДАХО. – Ф. 3, оп. 215, спр. 278.
9. ДАХО. – Ф. 3, оп. 215, спр. 91.
10. ДАХО. – Ф. 3, оп. 123, спр. 123.
11. ДАХО. – Ф. 3, оп. 215, спр. 56.
12. ДАХО. – Ф. 3, оп. 226, спр. 3.
13. ДАХО. – Ф. 3, оп. 127, спр. 62.